

SİYASİ HATIRALARIM I: İRAN 1930-1934

Rıdvanbeyoğlu Hüsrev Gerede, İstanbul, Vakit Matbaası, 1952,
311 sayfa.

Zühre Nur Celep*

Rıdvanbeyoğlu Hüsrev Gerede (1884-1966), 1884 yılında Edirne’de dünyaya geldi. Askeri bir eğitim alan Gerede, Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşına katıldı. O, 1919 yılında Atatürk’ün mahiyetinde Samsun’a ilk ayak basanlardan biridir. Havza, Amasya, Ankara, Sivas, Erzincan ve Erzurum bölgeleri dolaşarak milli kongrelerin ve heyeti temsiliyenin çalışmalarına katılmıştır. Son Osmanlı Mebusan Meclisinde Anadolu ve Rumeli adına Trabzon mebusu olarak İstanbul’a gönderilmiştir. Bunun yanı sıra Birinci Büyük Millet Meclisine katılanlar arasındadır. Kendisi, göstermiş olduğu başarılar dolayısıyla İstiklal Madalyası ile ödüllendirilmiştir. 1930 yılında Ağrı ayaklanması nedeniyle yaşanan sınır problemlerini çözmesi amacıyla Tahran büyükelçiliğine elçi sıfatıyla tayin edilmiştir. Gerede, bu görevi 1934 yılına kadar başarıyla ifa etmiştir. “Siyasi Hatıralarım I: İran” başlığıyla kaleme alınan ve Vakit Matbaası tarafından 1952 yılında basılan bu eser, Gerede’nin İran’daki elçilik döneminde tanık olduğu siyasi, sosyal ve kültürel olaylara hasredilmiştir. Bunun yanı sıra söz konusu eserde az da olsa elçiliği sonrası dönemden bahsedilerek bilhassa 2. Dünya Savaşı’nda İran’da yaşanan olayların kısaca genel çerçevesi çizilmiştir. Kitap “İlk Söz” ve “Son Söz” ismini verdiği bölümler de dahil toplam 27 bölümden oluşmaktadır.

Bu kitabı tanıtmamızın amacı, bu önemli dönemde elçilik vazifesinde bulunmuş olan Hüsrev Gerede’nin nazarından Atatürk ve Rıza Şah dönemlerindeki Türkiye ve İran’ın siyasi, kültürel, ekonomik ve tarihi dokusunu okumak ve onun izlenimlerini kendimize önemli gelen bilgiler uyarınca tanıtmaktır.

Söz konusu eser, Rıza Şah dönemine şahit olan biri tarafından kaleme alınması bakımından birinci el kaynak niteliği taşımaktadır. Yazar bir sonraki bölümde de değineceğimiz gibi bu çalışmayı oğlu Faruk Gerede’ye ithaf etmek amacıyla kaleme almıştır. Yazarın bu eseri kaleme almasındaki diğer amaçlar hakkında ise eserin içerisindeki bilgilere dayanak şu çıkarımlarda bulunabiliriz. Şahit olduğu ve edindiği bilgiler ışığında söz konusu dönemin İran’ına yönelik genel bir portre çizme, Atatürk döneminde İran ile ilişkilere

---

* Dr. Zühre Nur Celep, znurpeh@hotmail.com

nasıl bakıldığı ve bu dönemin siyaset sahnesinde hangi konuların öncelendiğini aktarma, İran'ın Türkiye'ye yönelik siyasetini anlama ve aktarma, iki ülkenin siyasi, ekonomik, tarihi ve kültürel ilişkilerinin mahiyetini belirtme, yabancı devletlerin İran'a bakış açısını ve İran'ın yabancılara karşı görüşünü ortaya koyma ve en önemlisi İran'ı anlama ve anlatma çabasıdır. Kitabın sorunsalında iç dinamikleri Atatürk dönemi Türkiye'sinin öncelendiği hudut problemleri ve Kürt sorunu; dış dinamikleri Rıza Şah İran'ının siyasi ve kültürel dokusunu anlama ve aktarmanın oluşturduğunu görebilmekteyiz.

Gerede, "İlk Söz" ismini verdiği bölümün "Hatıralarım Niçin Tahran'da Başlıyor?" adlı başlığında, bu eseri kaleme almasındaki amacı dile getirmektedir. Bu bağlamda eserine; Ankara'da Yedek Subay Okulunda okuyan oğlu Faruk Gerede'nin bu okuldaki atış talimleri sırasında yaşadığı elzem bir kaza sonucu vefat etmesiyle başlamıştır. Bu elzem olaydan duyduğu üzüntü ve oğlunun ölüm yıl dönümünün Ertuğrul şehitlerinin de yıl dönümü ile denk geldiğini hatırlaması onu, oğluna ithaf edecek bir çalışma yapmaya sevk etmiştir. Bu nedenle de Gerede, oğlunun eğitim hayatına -bilhassa müzik derslerine- başladığı ilk yerin Tahran olması dolayısıyla hatıralarının İran'dan başlamasını uygun görmüştür.

"Başlangıç" başlığını taşımakta olan II. Bölüm geçiş mahiyetinde bir bölüm olup bu kısımda Gerede'nin Tahran'a tayin edilene kadar yaşadığı bazı siyasi ve kişisel olaylar ele alınmıştır.

"Tahran Büyük Elçiliğine Tayinim" adlı üçüncü bölümde ise Atatürk dönemi Türkiye-İran ilişkilerine yönelik bazı önemli kesitler sunulmaktadır ve bu kesitlerden Atatürk dönemi Türkiye'sinin İran'a bakış açısını anlayabilmek mümkündür. Bu bölümün en dikkate değer kısmı, Atatürk'ün, Hüseyin Gerede'ye İran ve Rıza Han hakkında vermiş olduğu bazı demeçlerdir. Bu demeçlerde Atatürk; Türkiye ile İran'ın geçmişteki husumetinin doğurduğu zararlı sonuçları belirterek aynı şeyin tekrarlanmaması arzusunu dile getirmektedir. Bunun yanı sıra Rıza Han'a yönelik olumlu izlenimlerini de aktararak dostane ilişkiler kurulmasına yönelik emellerini de ifade etmiştir. Bilhassa hudut meselesine vurgu yaparak bu meselenin dostluk mahiyetinde çözülmesi doğrultusundaki isteklerini dile getirmiştir. Bu bölümde yine aynı şekilde İsmet İnönü'nün İran'a yönelik düşünceleri ve sınır sorunu meselesine yönelik ifadesi de önemlidir. Bu bağlamda söz konusu bölüm vesilesiyle Atatürk ve İsmet İnönü'nün İran'a bakış açısında sınır sorununun barış yoluyla çözülmesini öncelendikleri ve İran ile dostane ilişkilere önem verdikleri anlaşılmaktadır.

“İran’a Gidiş” adlı dördüncü bölümde İran’a yola çıkışını anlatan Gerede, buraya varana kadar karşılaştığı bazı durumları aktarmaktadır. Bu bölümde aktarılan izlenimler vesilesiyle hem Sovyetlerin sosyolojik ve toplumsal yapısına hem de İran’ın sosyo-ekonomik yapısına dair bazı bilgiler edinmek mümkündür. Gerede, Bakü konsoloshanesine, Bakülü Türklerden birkaç kişinin kendisini ziyarete gelerek kendisiyle Sovyet merkezi hükümetinin yani Kremlin’in Gürcüler ve Ermenilere, Türklerden daha iyi davrandığı bilgisini paylaştıklarını, kendisinin de onlara siyasi ideolojiniz ne olursa olsun Türk olduğumuzu unutmayın ve hakkınızı arayın şeklinde tavsiyelerde bulunduğunu ifade etmiştir. Yine bu bölümde Gerede, Hazar Denizinde İranlıların vapur işletemediğinden bahsederek Çarlık döneminden kalma birkaç eski vapurun Bakü ile adı Pehlevi olarak değiştirilen Enzeli limanı arasında işlemekte olduğunu yazmıştır. Vapurların bakımsız, pis, hamam böcekleriyle dolu olduğunu ve güzel yemeklerinin bulunmadığını belirtmiştir. Pehlevi limanına vardığında burada çayın Erzurum’da olduğu gibi semaverle demlenmesi ve çayın yanında şekerin kılama şeklinde alınması gibi kültürel öğelere dikkat çekmiş ve bu adetlere çok yabancı olmadığını belirterek kültürel yakınlığa temas etmiştir.

5. bölüm “Sefaret Binalarımızın Hali” başlığını taşımakta olup burada Gerede, Tahran’daki yazlık sefaret binasının harabe halini ve bakımsızlığını uzun uzun betimlemekte ve bu binanın ıslahı konusuna yönelmeyi kendisine borç bilmektedir.

Gerede, “Payitaht ‘Tahran’ ve ‘Gülistan Sarayı’” adını taşıyan 6. bölümde, Tahran’ın söz konusu zamandaki ve geçmişteki dokusuna ilişkin dikkate değer bilgiler sunmuştur. Bu bağlamda Tahran’ı “Kanalizasyonu olmayan, çoğunlukla kerpiç az da olsa tuğlalarla inşa edilen Hicab adı verilen ve giriş kısmında çoğunlukla kendisinden yüksek ve süslü kapılar bulunan duvarlarla dolanmış, güzel bahçeler içine gizlenen toprak damlı evleriyle, petrol ve asetilen lambalarıyla ışıklandırılan ve yarıkların içinden akan pis suyu ile Tahran, ilk bakışta endişe veren geri kalmış bir doğu şehri olduğu intibamı vermişti” şeklinde resmetmiş ve bunun yanı sıra elçiliği sırasında Rıza Şah’ın sokakları genişletme, evleri ve resmi binaları İran stilinde fakat modern bir şekilde inşa ettirme gibi bazı girişimlerine şahit olduğunu da aktarmıştır. Daha o zaman elektriğin gelmediğini, belediye gazinosunda ve bazı sefaretlerde özel motorlerle lenvir yapıldığını da eklemiştir. Tahran’ın tarihi dokusuna dair ise Prof. Raymond Furon tarafından kaleme alınan “La Perse” isimli eserden edindiği “Tahran şehrinin Şah Abbas tarafından 1589 yılında kurulduğu, Nadir Şah zamanında buraya bahçeler ve hükümet konağı tesis edildiği, 1787

yılında Ağa Muhammed Şah Kacar'ın kendi şahsından memnun olmayan İsfahan ahalisinden uzaklaşmak amacıyla Tahran'ı başkent yaptığı" bilgilerini paylaşmıştır. Gerede, İran'da o zaman dükkan levhalarının genelinde Farsça¹ yazılar bulunduğundan bahsederek her levhada "mahal yer" anlamındaki mahkeme yazısının varlığına dikkat çekmiştir. Gerede; yabancı meslektaşlarının bu yazılardan şikayetçi olduğundan ve bu yazıların altında Fransızca ilavelerin bulunmamasının nedenini yabancı düşmanlığına yorduklarından bahsetmiştir. Gerede, meslektaşlarına; bu durumun İranlıların kapitülasyonlardan yeni kurtulmuş olmasından kaynaklandığını ve mazur görülmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bununla birlikte Gerede, Dışişleri Bakanlığı tarafından önemli ve gizli olan notalara bile Farsça cevap verildiğini, kendi müsteşarı vasıtasıyla bu duruma itiraz ettiğini, şikayet dikkate alınmayınca tercüman ve hattatların en gizli şeyleri bilmesinden duyduğu rahatsızlığı dile getirerek görüşmelerin Fransızca yapılmasını istediğini ve bu durumu Furuği'ye belirttiğini ifade etmiştir. Furuği bu şikayetlere cevap olarak Fransızca yazabilen memur azlığını mazeret göstermiştir. Gerede bu teklifinde ısrar edince talep nihai olarak kabul edilmiştir.

"İtimatnamemi Takdim ve Şah'la Görüşmem (15 Eylül 1930)" adlı yedinci bölümde; Gerede'nin Rıza Şah ile görüşmesi, görüşmede konuşulan içerikler aktarılmaktadır. Bu bölüm vasıtasıyla Rıza Şah'ın Türkiye'ye ve diğer yabancı devletlere bakışında hangi olayları nazarı dikkatine aldığı anlaşılmaktadır. Rıza Şah'ın kendisine karşı nazik davranışlarını belirterek görüşme süreci ve içeriği hakkında bilgi vermeye başlayan Gerede, Rıza Şah'ın Atatürk'e olan iltifatlı tutumundan söz etmekte ve Şah'ın Atatürk'ün reform programını kendi güçleri nispetinde takip ettiklerini ifade ettiğini belirtmektedir. Daha sonra Ağrı dağı meselesi konusuna değinen Gerede, iki devletin ortak hareket etmesi ve bunun getirebileceği yararları ele alan konuşma yapmıştır. Bu konuşma üzerine Rıza Şah'ın uzunca düşündüğünü ve konuyu kendi şikayetlerine çektiğini belirtmiştir. Şah'ın şikayetleri arasında Türkiye matbuatında İran aleyhine yapılan karikatürler ve neşriyatlar yer almaktadır. Gerede, Şah'ın yurtdışında kendisi aleyhine yapılan haberlerle yakından ilgili olduğunu belirterek Şah'ın, yeni atanan Almanya elçisini kendisi hakkında olumsuz haber yapılmasından dolayı 27 gün beklettiği bilgisini paylaşmaktadır.

"Ecnebi Kollegler ve Siyasetleri" başlığını taşıyan 8. bölümde, diğer elçiler ve onların mensup olduğu devletlerin İran'a yönelik izlediği politika hak-

¹ Rıza Şah Pehlevi döneminde Farsça resmi dil ilan edildi ve okullarda, eğitimde, resmî kurumlarda, yer ve mekan isimlerinde ve basın-yayında Farsça dışındaki diller yasaklandı.

kında bilgiler sunulmuştur. Bu bölümde yer alan dikkat çekici bilgilerden biri, uzun yıllar İran'da nüfuz mücadelesi veren İngiltere ve Rusya hakkında yer alan malumdur. Gerede, İngilizlerin İran siyaseti ve bu bölgede bulunan petroler üzerindeki emelleri hakkında bilgiler aktarmıştır. Bunun yanı sıra söz konusu bölgenin Rusya için stratejik önemini belirterek 1907'de İngiltere ve Rusya'nın kendi aralarında İran'ı paylaşmalarından söz etmiştir. Gerede, Rusya'nın İran siyasetinin temelini; İran (Acem) körfezinin² inerek sıcak denizlere ulaşmak, İngiliz petrolerini kendi tasarrufuna almak, Hint denizine ulaşmak ve İran'ı Buhara eyaleti haline sokmak olarak görmektedir. Kendi sefareti zamanında Sovyetlerin, İran üzerine uygulamış oldukları politikada değişikliğe gittiklerini ifade eden Gerede; Sovyet döneminde cihangirlik hayaline ulaşmanın zorluğunun fark edildiğini bu nedenle de İran'a karşı barışçıl bir yol izlediklerini göstermeye yönelik siyasi konjonktür takip ettiklerini, komünist propagandası yaptıklarını, kuzeydeki İran petrolerinden ve madenlerinden hisse elde etmeyi amaçladıklarını, Havyar şirketindeki menfaatlerini sürdürmek istediklerini, İran körfezinin güneyinde bir liman elde etmek gibi amaçlarının olduğunu belirtmiştir. Gerede Almanya'nın İran siyasetini ise şöyle açıklamaktadır: İran'a karşı siyasi ihtiras beslemediklerinden ve bu ülkenin İngiltere ve Rusya arasında paylaşılmasını da istemediklerinden, İran'ın bağımsız kalmasını kendi ticari politikaları için yararlı görmüşler ve buna yönelik bir siyaset izlemişlerdir. Gerede Amerika'nın ise o zamanlar buraya elçi göndermemekte olduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte Meşrutiyet döneminin sona ermesinde etkili olan Amerikalı maliyeci Morgan Shuster'den ve 1922 yılında İran'ın isteği üzerine maliyeyi düzeltmek için gönderilen Amerikalı Dr. Arthur C. Millspauch'dan bahsetmeyi de ihmal etmemiştir.

9. bölüm "Yerli Vükela (Nazırlar)" başlığını taşımaktadır. Gerede'nin bu başlık altında aktarılan bazı bilgileri, söz konusu dönemde etkili olan Fars milliyetçiliğine dikkat çekme amacıyla kaleme almış olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim aşağıda yer alan bazı bilgiler, Fars milliyetçiliğine yönelik göndermelerdir. Bu bölümde Gerede, Furuği hakkında ilginç bir anekdot anlatmaktadır: Von Blücher, Furuği'ye neden Türkler gibi Latin alfabesine geçmediklerini sormuş, buna karşılık olarak Furuği³, Türklerin kendilerinininki

---

² Söz konusu kitapta Basra Körfezi'nden İran Körfezi ya da İran (Acem) Körfezi şeklinde bahsedilmiştir.

³ Muhammed Ali Furuği de Panfarsizm ideolojisinin savunucularından biri olarak Pehlevi döneminde önemli görevler ifa etmiştir. 1877 yılında Tahran'da dünyaya gelen Furuği'nin menşei Bağdat Yahudilerine dayanmaktadır. Furuği'nin ailesi ticaret maksadıyla İran'a gelerek

gibi kıymetli bir edebiyata sahip olmadığından bahsederek onların kendi yazılarından büyük bir ziyana uğramadan ayrılacaklarını belirtmiştir. İranlıların kıymetli dehalarının ise çok zengin bir edebiyata sahip olduklarından ve bundan kopulmaması gerektiğinden bahsetmiştir. Yine bu bölümde Tebriz’li İçişleri Bakanı Cem’e yönelik önemli bir anekdot paylaşmaktadır: Nazır Cem, Azerbaycanlıların şaşırıp kaldığını, evlerinde Türkçe, hükümette Farsça, dua okurken de Arapça konuştuklarından bahsederek adadillerinin evlerine kapatıldığını nüktedan bir şekilde ifade etmiştir.

“Tarihe Kısa Bir Bakış” başlığını taşıyan 10. bölümde, 1943’te Türk elçilerinden kayınpederi Galib Kemalî Söylemezoğlu’nun Raymond Furon’un “İran” adlı eserini Türkçeye çevirdiğine dikkat çeken Gerede, bu kitabın içeriğinde önemli gördüğü bazı kesitleri okuyucuyla paylaşmaktadır.

“Dinler” adını taşıyan 11.bölümde ise Zerdüştlük dini hakkında bazı önemli bilgiler paylaşmaktadır. Bu bölümü kaleme almasının amacı, Zerdüştlük dinini tanıtmak ve bu dinin İran kültürüne bilhassa Farslara ne derecede tesir ettiğini saptamak olmalıdır. Sefareti sırasında İran’da Zerdüştlük dininin sayısının 15 bini geçmemekte olduğunu, bunların Fars ırkından olduğunu ve çoğunun Yezd civarında yaşamlarını idame ettirdiklerini, ateşe taptıklarını, ölümlerini kale burçlarına bırakarak kartallara, akbabalara yem yaptıklarını, birçoğunun esnaflık, bahçıvanlık ve çiftlik müdürlüğü işleriyle meşgul olduklarını belirtmiştir. Bunun yanı sıra Zerdüştlüğün tarihçesi hakkında da kısa bilgiler sunmuştur. Yine bu bölümde Gerede kendisine; Kacarlar döneminde bir evde ya da bir kahvehanede çay içmiş bir Sünnî’nin bardağını bir Şii’ye vermemek için bardağı kaynar suyla yıkamayı dahi yeterli görmeyen bazı mutaasıb kimselerin, bardağı gizli olarak kırıp attığını ancak Hristiyanlara karşı bu kadar nefretin olmadığını anlatıldığını belirtmiştir. Gerede buna inanmadığını ancak hissi anlamda bunun izlerinin kaldığını inkâr edemediğini de eklemiştir. Bununla

---

İsfahan şehrine yerleşmiş ve Müslüman olmuştur. Muhammed Ali Furuği’nin babası olan Muhammed Hüseyin Furuği Zekail Mülk, Nasreddin Şah ve Muzafereddin Şah dönemlerinin önemli şairlerinden biriydi. Muhammed Hüseyin’in Nasreddin Şah’a şiir yazmasının ardından ona Furuği lakabı nispet edildi. Babasının yanında Fars, Arap ve Fransız edebiyatını öğrenen Furuği, 1893 yılında Darülfunun’a gitti ve eczacılık öğrendi. Ancak daha sonra edebiyata, tarihe ve felsefeye yöneldi S. M. Mustafavi, Ruykerd-hayi Siyasi, Ferhengi-yi Muhammed Ali Furuği Der Dovran-ı Kacar, *Faşname-yi Tarih-i Pejuhi (Mecelle-yi Encümen-i İlmî Guruh-u Tarih-i Daneşgah-ı Firdevsi, Meşhed)*, S. 23, 2014, s.110. Daha sonraki yıllarda siyasi yönüyle ön plana çıkan Furuği, Rıza Şah’ın ilk ve son başbakanı; Muhammed Rıza Şah’ın ise ilk başbakanıdır. Saltanatın Kaçarlardan Rıza Şah’a intikalinde önemli role sahip olmuştur M. Tului’i, *Bazigeran Asrı Pehlevî*, 1998, s. 17.

birlikte yine o, Türkiye’de binlerce İranlının yaşadığını, bunların Şiiliklerinin dışlayıcı bir unsur olmadığını ve hatta Muharrem ayında yaptıkları dini ayinlere gidilerek güzel mersiyelerinin dinlendiğini ve bundan haz duyulduğunu, Kerbela şehitlerinin aziz ruhlarına hep birlikte Fatihalar okunduğunu ve yine Kerbela şehitlerinin anısına hürmeten oruç tuttuklarını da ifade etmiştir.

“Fars Edebiyatı” başlığı ile kaleme aldığı 12. bölümde, İran edebiyatına ilişkin bilgiler sunmuştur.

“Şa’saa Devirlerinin Şaheseri Persepolis (Taht-i Cemşid)” başlığını taşıyan 13. bölümde, İranlıların Taht-i Cemşid adını verdiği, İran’ın eski şa’saa devirlerinin ihtişamının bir simgesi olan Persepolis ve onun tarihçesi hakkında bilgiler yer almaktadır.

14. bölüm olan “İran İsmi, Genişliği, Nüfusu ‘İran Körfezi’” başlığında, Gerede, Acemistan’a İran isminin konulduğundan ve bu ismin Ariyenlerin yani asillerin memleketi anlamına karşılık geldiğinden bahsetmiştir. Gerede, İranlılara, onların acem kelimesinden hoşlanmama sebeplerini sormuş, onlar Türklerin bu ismi onları aşağılamak için kullandığını belirterek yanıt vermiştir. Gerede onlara Türkçede kullanılan acemi kelimesiyle Acemistan ile alakası bulunmadığının uzunca izahını yapmıştır. Yine bu bölümde Gerede, şehirlerin nüfusuna yönelik bazı bilgiler paylaşmıştır. Ancak nüfus sayımının bizdeki gibi teknik ve teşkilatlı yapılmadığından dolayı verilen rakamlara çok fazla güvenilmemesi gerektiğini de eklemiştir. Yine Gerede, Fars ırkının Türk ırkına nüfus bakımından üstünlüğü üzerine araştırma yaptığını, öne çıkan şehirlerdeki nüfusun çoğunluğunu Türklerin oluşturduğuna yönelik netice çıkarttığını belirtmiştir. İran Azerbaycan’ını tamamen Şii Türklerin oluşturduğunu, Horasan’ın kuzeyinde de güzel atlar yetiştiren Türkmenlerin, Şiraz civarında Kaşkay Türklerinin (60.000), birçok yere dağılmış Afşarların (90.000), Şahsevenlerin, Kacarların, Karapapakların bulunduğunu eklemiştir. Kendisi tarafından gerçekleştirilen bir araştırma neticesinde Kaşkay nüfuslarının 200.000 kadar olduğunu belirtmiştir. Yine Avrupalı araştırmacıların da İran nüfusunun yarısını Türklerin oluşturduklarına yönelik iddialarının bulunduğunu ifade etmiştir. Gerede, kendisinin elçilik zamanında Türklerin 4 ila 4.5 milyon kadar nüfusunun olduğunu düşündüğünü de aktarmıştır. Yine o, Halil Ali Bey’in nüfusa yönelik yaptığı “İran’ın nüfusu Türk, Fars, Arap, Kürt, Ermeni, Asuri, Musevi ve Lorlardan oluşmakta olup Türklerin nüfusu 5 milyon, Farsların nüfusu 3 milyondur” açıklamalarına dikkat çekmiştir. Bunun yanı sıra Yunan tarihçilerinin 250.000 kilometre genişliğindeki bölge olan Azerbaycan’ın nüfusunun tamamını Türklerin oluşturduğunu, Hazar denizi

sahillerinde Gilan, Mazenderan, Horasan, Kazvin, Tahran, Kirmanşah; Sultabad civarında Yezd, Kaşan, Hamedan, Esterabad, Şiraz, Huzistan, Karadağ civarında da Türklerin bulunduğunu, bu ezici çoğunluğun anadillerinde eğitim almalarının yasaklandığını, bu insanlardan bazılarının propagandalarla Türklüğe düşmanca tutum benimsediklerini, hatta Türk ırkından olmadığına inanmaya başladıklarını, Şah'ın düşüşünden sonra da aydın kesimin Sovyetlerin baskılarına maruz kaldıklarını, Ermeni azınlıkların kendi dilleriyle eğitim alma ve gazete çıkarma haklarının tanındığını, Sovyet Rusya'nın her iki Azerbaycan'ı birleştirme propagandası altında Çarlık Rusya'yı aratacak şekilde teşebbüslerde bulunduğunu bildirdiklerini belirtmiştir.

“İran Petrolleri” başlığını taşıyan 15. bölümde Gerede, İran'ın ekonomik kaynaklarına dair müşahedelerini aktarmaktadır. Ona göre çok fazla arazisinde çorak, dağlık çöl alan bulunan bu memleketin kalkınmasında hayati unsur yeraltı kaynaklarıdır. Bu bölümde Gerede, İran'ın petrolleri ve petrol bölgelerinin tarihçesi, petrollerin siyasi platformda ve devletler arasındaki yeri hakkında bolca malumat vermiştir.

“Kürdler” başlığını taşıyan 16. bölümde Gerede, Kürtlere, tarihlerine ve soylarına ilişkin bilgiler aktarmaktadır. Gerede, İran'da Kürtlerle Bahtiyarilerin yakın akraba olarak kaydedildiğini, Kürdologların önemli bir kısmının Bahtiyarileri Kürt olarak kabul ettiğini belirtmektedir. Hasan Pirniya⁴ ve onun en meşhur eserlerinden biri olan İran-ı Bastan adlı kitabına da yer veren Gerede, Pirniya'nın Farsçayla Kürtçenin birbirine geçmiş dokusu bulunduğunu iddia ettiğini belirtmektedir. Gerede, Kürdologların Med sarayında kullanılan dilin Kürtçe olduğunu iddia ettiklerini de belirtmiştir. İran'daki Kürtlerin çoğunun Şii olduğunu, Tebriz taraflarında kalan bir kısmının Sünni olduğunu da eklemiştir. Gerede o dönemdeki Kürtlerin nüfus istatistiklerine ilişkin İran'da üç milyon, Irak'ta iki milyon, Rusya Kafkasya'sında yüz altmış bin olduklarına yönelik bilgiler paylaşmıştır. Gerede, “Kürtlerin keçi kılından örülmüş siyah çadırlarda oturduğu, onlar arasında asıl çalışanın kadın olduğu, hayatlarının koyun keçi sürüleri ve çadırlar arasındaki hareketlilikle geçtiği,

⁴ İran'ın önemli tarihçilerinden biri olan Hasan Pirniya, Fars milliyetçiliği ideolojinin tesirinde kalan ve bunu eserlerine yansıtan bir tarihçidir. Ahmed Kesrevi, Hasan Pirniya ve daha birçok isim, Kürtleri İranlı tanımıyla Fars ırkına bağlama meselesiyle ilgilenmişlerdir. Bu meseleye “Reza Şah ve Proje-yi Tarilnevisi-yi Nasyonalisti Der İran” adlı çalışmada genişçe yer verilmiştir. A. A. Beydili, S. A. Rızayi, M. Golcan, A. Alisufi, Reza Şah ve Proje-yi Tarilnevisi Nasyonalisti Der İran. *Came-yi Şenasi Tarihi*, Tahran 2018, s. 46-77. Bu durum Azerbaycan Türkleri için de geçerli olmuş, onların kökenleri de İranlı tanımıyla Fars ırkına bağlanmaya çalışılmıştır.

erkeklerin avcılıkla meşgul olduğu, yazın yaylalara meralara çıktığı, kışın kasaba ve köylere gidildiği, tarımla meşgul olmadıkları” gibi İran Kürtlerinin günlük hayatlarına yönelik bilgi paylaşımında bulunmuştur. Yine savaş usulleri ve yöntemlerine yönelik de bilgi eklemesi yapmıştır. Bunun yanı sıra Kurtuluş Savaşı’nda Türkiye’de yaşayan Kürtlerin Kuvayı Milliye’yle el ele vererek göstermiş oldukları sadakat ve mücadelelere dair açıklama yapan Gerede, bu durumun Kürdistan hayali güdenleri şaşırttığını, Kuvayı Milliye’nin kahramanlığı ve Milli Ordunun teşekkülü sayesinde bu planların da bertaraf edildiğini belirtmiştir. O dönemin güncel sorunu olan Ağrı Dağı meselesine de vurgu yaparak bu durumu Türkiye topraklarına tecavüz, İran’la Türkiye arasında savaş çıkarmayı isteyenlerin kanlı neticesinden başka bir şey olmadığını da ifade etmiştir.

Gerede “Ermeniler” başlığını alan 17.bölüme Ermenilerin tarihi geçmişiine yönelik bilgiler aktararak başlamıştır. Ermenilerin çok dindar olduklarını, milattan sonra beşinci asırda kendi yazılarını icat ettikleri ve milli edebiyatlarını bu dönemde oluşturdukları belirtilmiştir. Yine o, Osmanlı toprakları bünyesinde bulunan Ermenilerin yabancıların kışkırtmalarına maruz kalmandan önce bu topraklarda devletin hoşgörülü politikası kapsamında rahat bir hayat sürdürdüklerini ifade etmiştir. Ermenilerin Hınçak-Taşnak komitesi kurarak Kürt, Çerkes ve Lazlarla yaptıkları kanlı çatışmalardan, İstanbul’da Osmanlı bankasını bastıklarından, masum şehir halkı üzerine bombalar yağdırdıklarından bahsetmiştir. Ermenilerin I. Dünya Savaşı’ndan sonra Ermenistan krallığı kurma adına gerçekleştirdikleri teşebbüslerden bahsetmiş, daha sonraki sayfalarda ise Ermenilerin Kafkasya’daki Azerbaycan Türkleri ve Gürcülerle çarpışmalarından bahsetmiştir. Tarihi süreç içerisinde Ermenilerin dönüşümlerini adeta resmetmiştir.

Kitabın 18. bölümü “Duvayyenlik Vazifesi-İran Hariciyesinin Zihniyet ve Çalışma Usulü” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde Gerede’nin İran ricaline karşı düşüncelerinin biraz sertleştiğini görmekteyiz. Gerede bu bölüme 1835 yılında Tahran’a ilk büyük elçi olarak Vak’anevis Esad Efendinin gittiğini, İran’ın ilk büyük elçisi olan Mirza Cafer Han’ın da Abdülmecid dönemine tekabül eden 1853 yılında gittiğini aktararak başlamıştır. Bu bölümün ilerleyen kısımlarında, İran’ın dostluk algısına dair kayda değer bir açıklama yapmıştır. Gerede, “Rıza Şah dışında tüm İran devleti ricalinin Türkiye ile dostluğu, İran lehine fedakarlık kapsamında algılamaktalar, bunun aleyhine tarafımızdan yapılan zaruri bir teşebbüs, meşru hukukun müdafaasına dair bir karşı çıkış, kendi hukukumuzu koruma, devletimizin şeref ve onurunu koru-

ma konusunda hassas davranma gibi durumları görmezden gelmekte” şeklinde açıklamalarda bulunmuştur. Yine hiçbir meselede karşılıklı bir fedakarlığa sıcak bakmadıkları, elçilik tarafından gösterilen dostluk temayüllerine rağmen şahsi temaslardan bile çekindiklerini de aktarmıştır. Cümlelerin devamında İran hükümetinin dostluk kelimesinden kuşku duyduğunu, bu kavramı kendi işlerine yarayacak bir meta haline getirdiklerini belirtmiştir. Gerede, bu bölümün ilerleyen kısımlarında Ferruh Han Bragonu’dan bahsetmek zorunda kaldığını ifade ederek bu ismin yabancılardan hoşlanmadığını belirtecek kadar kibirli olduğunu, Tahran’ı ziyarete gelen Tefik Rüştü Bey’in her ülkeye olduğu gibi buraya gelirken de İran ricaline ve memuriyetine ufak tefek hediyeler getirdiğini, Ferruh Han’ın kendisine hediye edilen altın saat hediyesini geri gönderdiğini belirtmiştir. Gerede, kendisinin duvayyenlik vazifesi hususunda Furuği Han’la görüştüğünü fakat aradan üç ay geçmesine rağmen hiçbir şekilde bu konuya yönelik bir malumat verilmediğini, bayrak meselesine ve İran’ın Ankara sefaretinden aldıkları uydurma bilgilere dayanarak birçok uyarı içeren tebligat gönderildiğini belirtmiştir. Gerede bölümün sonunda Tudeh Komünist Partisinin kanlı mücadelelerinden bahsetmiş ve İran’ın sıkı yönetim ilan ettiğini belirtmiş, İran’ın refahını temenni ettiğini de ifade etmiştir. Cümlelerini “İranlı komşularımız emin olsun ki Türkler, bu tarihi milletin kalkınmasını ve hür yaşamasını gönülden arzulamaktadır” diyerek bitirir.

Kitabın 19. Bölümü “Hudud İhtilafı Üzerine Çalışmalar ve Halli” başlığında taşınmaktadır. Bu bölümde Gerede, sınır sorunlarının çözülmesine yönelik gerçekleştirmiş oldukları teşebbüsleri ayrıntılı bir şekilde aktarmıştır.

“Transit Yolu” adlı 20. bölümde Gerede, İran’ın yolları hakkında kısa bilgiler vermiştir. Bu bölümün en dikkat çeken kısımlarından biri Gerede’nin Sovyet Rusya’nın İran üzerindeki emelleri hakkındaki görüşleridir. O, Sovyetlerin amacının; Çarlık Rusya’nın güç kullanarak uyguladığı yöntemlerden kaçınarak dostluk maskesi altında İran’daki nüfuzunu güçlendirmek ve komünizm propagandasıyla Çarlık Rusya’nın zorla yaptığını barış yoluyla kazanmak olduğunu ifade etmiş ve onların kendi ekonomik menfaatleri için transitü Bakü-Batum üzerinden teşvik konusunu da öne sürdüğünü belirtmiştir.

“Pehlevi Saltanatı, Rıza Şah’ın Şahsiyeti, İnkılapçılığı, Zenginliği, Gaddarlığı, Akıbeti” adlı 21. bölümde Gerede, Rıza Şah iktidarını başından sonuna kadar siyasi, ekonomik ve kültürel yönleriyle resmetmiştir. Bu bölümde Rıza Şah’ın siyasi karakterinin yanı sıra akademik yönlerinin de üzerinde du-

rarak onun Rusça dışında⁵ bir lisana sahip olmadığını, yabancılarla konuşmaktan çekindiğini belirtmiş ve askeri yönlerine değinirken ise büyük çapta askeri bir başarısının bulunmadığını ifade etmiştir. Yine bu dönemde öne çıkan reform çalışmalarını ve aşiretlerin gücünü kırarak merkezileşmeyi sağladığını belirtmiştir. Kendisinin elçilik yaptığı süre boyunca şahit olduğu ya da duyduğu bilgiler ışığında bazı günlük hayata dair bilgi paylaşımında da bulunmuştur. O bu bağlamda, söz konusu dönemde Siga denilen geçici dini nikaha işaret etmiş ve kadınların giydiği çadurlar hakkında bilgi vermiştir. Gerede, Rıza Şah'ın keşfi hicap kanununu, Türkiye'ye yaptığı ziyaretle ilişkilendirmiştir. Rıza Şah'ı ilerleme yolunda tekamüle doğru ilerleyen bir lider olarak gören Gerede, Rıza Şah'a yönelik eleştirilerde de bulunmuştur. Rıza Şah döneminde gerçekleştirilen Timurtaş'ın hapsedilmesi ve ölümü, Bahtiyari lideri Serdar Esad'ın hapsedilmesi, Kaşkay reisi Savlet üd-Devle'nin hapsedilmesi ve ölümü gibi olayları gaddarca bulmaktadır. Avrupalı meslektaşlarının Rıza Şah'ın gaddarca tutumunu; Bağdat halifelerinin zalimlikleriyle ve Osmanlı padişahlarının bazılarının hunharlıklarıyla eşleştirmekte olduğunu belirten Gerede, Avrupa tarihinde yaşanan zalimce olaylardan örnekler sunarak cevap vermiştir. Burada Gerede Avrupalıların oryantalist tutumlarını da gözler önüne sermektedir.

“Afgan Kralı Nadir Şah'ın Katli” adlı 22. Bölüm, Afgan kralı Mehmed Nadir Han'ın ölümünün Türkiye ve İran'a tesirinden söz ederek başlamış ve Gerede bu bölümde Afgan tarihine yönelik önemli gördüğü bazı hususları vurgulamıştır.

23. bölüm “Propaganda İşleri” başlığını taşımakta olup bu bölümde Gerede propaganda faaliyetleri ve önemine değinmiştir. Tahran'da propaganda ihtiyacı duyduğunu ancak şahsi çıkarlarla ilişkiler kurabildiği “Setare-i Cehan, İttılaat ve Şafak-ı Sorh, Masager de Teheran, Musavver İran Bastabe” gibi gazeteler dışında bir aracın bulunmadığını ve doğuda propaganda işinin köklü ve ciddi olarak ele alınması gerektiğinin altını çizmiştir.

“Şah Pehlevi'nin Gazi'yi Ziyaret Etmesinin Temini ve Seyahat” başlığını taşıyan 24. Bölüm, Rıza Şah'ın Türkiye'ye gerçekleştireceği ziyaretin ön hazırlık süresi ve ziyarete ayrılmasıdır. Gerede, bu ziyaretin her iki ülke açısından önemi ve sağlayacağı hayır üzerinde durmaktadır. Bu hususta Rıza Şah ile görüşme yapmış, görüşmede Şah'ın askerliğe olan ilgisini bildiğinden dolayı

⁵ Rıza Şah Türkçe konuşup anlayabiliyordu. Gerede bunu daha sonra öğrenmiş olmalıdır ki kitabın sonlarına doğru bu bilgiye yer vermiştir.

Türkiye ile İran ordusunun sıkı temasta olmasının önemini vurgulamıştır. Gerede'nin gerçekleştirdiği konuşma, Rıza Şah'ın hoşuna gitmiş ve Şah, seyahatler vesilesiyle Türk ordusuyla temas kurmak üzere İran ordusundan birkaç kişinin getirileceğini, kendisinin de Türkiye'de birkaç gün kalarak hava, kara ve deniz teşkilatını görmeyi çok arzuladığını belirtmiştir. Gerede, Rıza Şah'ın Türkiye'ye olan ziyaretine en çok ilgi duyanlardan birinin İngiliz elçiliği olduğunu belirtmiştir. İngiliz elçisi Sir Reginald Hoar'ın Gerede'nin eşine Şah'ın ne zaman seyahate çıkacağını sorduğunu, eşinin şaka ve ciddiyetle karışık bir şekilde "Siz ne zaman entrika yapmazsanız o zaman" dediğini de ifade etmiştir. Gerede bu konuşmalardan yola çıkarak bu meselenin kendisine o zamanki istihbaratın, Irak'la ihtilafın çözümünden önce Şah'ın böyle bir ziyarete çıkmasını önlemek için çalıştığı hissi uyandırdığını belirtmiştir. Gerede Rıza Şah'ın Türkiye ziyaretinden önce 22 Mayıs 1934 yılında daha yola çıkmadan önce Alman ajans muhabiri Doktor Schmitt Dumond'a bir beyanat verdiğini belirtmiştir. Bu beyanattaki en önemli açıklama Kürt meselesinin tamamen hallolduğu ve hudut ihtilaflarının çözüme ulaştığına yönelik paylaştığı bilgilerdir. Yine Gerede, Rıza Şah'ın Türkçeyi mükemmel şekilde anladığını ve Azeri şivesiyle rahatlıkla konuştuğunu da aktarmıştır.

"İstifaya Davet Edilişimin Tarzı ve Esvabı" adlı 25. bölümde, Atatürk'ün Gerede'nin istifasını istemesi ve onun nezdinde bu durumun karşılığı mercak altına alınmaktadır. Gerede istifa ettikten sonra bu durumu görüşmek üzere Şah'ın yanına gitmiştir. Durumu Şah'a belirttiğini, Şah'ın muhtemelen istediği olduğu için içinden memnun olduğunu ancak kendisinin şikayeti üzerine durumun bu hale gelmesinden dolayı da içten içe mahcubiyet duyduğunu ve Şah'ın kendisinin boynuna sarılarak onun ayrılışından dolayı üzgün olduğunu ve bu üzgün olma durumunu Atatürk'e iletteceğini belirttiğini ifade etmiştir. İstanbul'da Şah'ın Atatürk ile birlikte yediği yemekte kadehini Gerede'nin şerefine kaldırarak "Hüsrev Bey Tahran'a geldiğinde kılıç çekmişti. Ama iki devletin dostluğuna dair çok çalışma yaptı. Bugün Gazi ile tanışmayı kendisine borçluyum" sözleri Atatürk'ün canını sıkıyordu. Gerede ise ortalığı yumuşatacak birkaç kelime söyleyerek konuyu kapattı. Yemekte Atatürk, Şah'a, Gerede'den memnun olup olmadığını sordu. Şah çok memnun olduğunu ve çok hizmet ettiğini ancak duvayyen olarak yabancıların tarafını tuttuğunu belirtti.

26. bölüm "İkinci Dünya Harbi İçinde Tahran" başlığını taşımakta olup bu bölümde İkinci Dünya Savaşı'nın İran'da yarattığı buhran ve Rıza Şah'ın tahttan ayrılışı anlatılmıştır.

Sonuç olarak bu çalışma, hem Atatürk ve Rıza Şah dönemi İran'ının siyasi ilişkilerine ışık tutması bakımından hem de bir Türk diplomatın gözünden o dönemki İran'ın resmedilmesi açısından önemi haizdir. Gerede askeri terbiyesinden dolayı biraz sert mizaçlı bir karaktere sahiptir ve zaman zaman eserindeki ifadelerde de bu mizacın etkisi görülebilmektedir. Bununla birlikte Atatürk ve Rıza Şah dönemlerindeki sınır ihtilafının çözümünde, Rıza Şah'ın Türkiye'yi ziyaretinde, iki ülke arasındaki ilişkilerin olumlu seyrinde ve yine elçiliği sırasında birçok hizmetiyle işinin hakkını veren biri olduğu da muhakkaktır. Türkiye'de ve İran'da bu döneme ilişkin araştırma yapacaklar için bu eser temel kaynak niteliği taşımaktadır.

KAYNAKÇA

MUSTAFAVİ, S. M., Ruykerd-hayi Siyasi, Ferhengi-yi Muhammed Ali Furuği Der Dovran-ı Kacar, *Fashname-yi Tarih-i Pejubi (Mecelle-yi Encümen-i İlmî Guruh-u Tarih-i Daneşgah-ı Firdevsi, Meşhed)*, S. 23, 2014, s. 107-122.

TULUİ, M., *Bazigeran Asrı Pehlevi*, 1998.

BEYDİLİ, A. A., RIZAYİ, S. A., GOLCAN, M., ALİSUFİ, A., Reza Şah ve Proje-yi Tarihnevisi Nasyonalisti Der İran. *Came-yi Şenasi Tarihi*, Tahran 2018, s. 46-77.

EKLER